

Hacı Bayram-ı Veli'nin Öğretisinde Din Eğitimi Açısından Öne Çıkan Değerler

Banu Gürer¹

Öz

Hacı Bayram Veli, Anadolu'nun sosyal ve siyasî açıdan buhran içerisinde bulunduğu 14. yüzyılda, halkın manevî rehber olarak kabul ettiği önemli isimlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun rehberliği manevî olduğu kadar sosyal ve ekonomik hayata da yönelik olması hasebiyle bütüncül bir anlayışın yansıması şeklinde kendini göstermektedir. Bütüncül bakış açısına binaen yaşadığı dönemde hem bir sığınak hem de bir rehber olarak kabul gördüğü ifade edilen Hacı Bayram Veli'nin örnek şahsiyeti günümüz için de önemli bir modeldir. Zira zorlu değişim dönemlerinden birine tekabül eden zamanımızda, bencilliğe varan bireyselleşmenin, ayrımcılığa varan gruplaşmaların olumsuz etkilerinin çokça tecrübe edildiği göz önüne alındığında, kültürümüzün önemli temsilcilerinden Hacı Bayram Veli gibi örnekler, geçmiş, gün ve gelecek arasında sağlıklı bağ kurmak için mühimdir. Değer aktarımını ve güzel örnek olabilmeyi hedefleyen din eğitiminin söz konusu bağ kurmada etkin rolü bulunmaktadır. Bu noktalardan hareketle çalışmada, kültürümüzde din eğitimi açısından önemli bir rol-model olan Hacı Bayram Veli'nin öğretisinde öne çıkan değerler incelenmeye ve anlaşılmasına çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din eğitimi, Değer, Hacı Bayram Veli, Örnek Olma, Sosyal Değişim.

Values That Stand Out In The Doctrine of Hacı Bayram-ı Veli In Terms of Religious Education

Abstract

Hacı Bayram Veli appears as one of the important names accepted by the people as a spiritual guide in the 14th century, when Anatolia was in a social and political crisis. His guidance manifests itself as a reflection of a holistic understanding since it is aimed at social and economic life as well as spiritual. The exemplary personality of Hacı Bayram Veli, who is stated to have been accepted as both a shelter and a guide in his lifetime due to his holistic perspective, is also an important model for today. Because in our time, which corresponds to one of the difficult periods of change, it is important to understand what examples such as Hacı Bayram Veli, one of the important representatives of our culture, to establish a healthy connection between the past, the present and the future, considering that we have experienced the negative effects of individualization leading to selfishness and groupings leading to discrimination. Religious education, which aims to transfer value and to be a good example, has an active role in establishing the said bond. Based on these points, in this study, the values

¹ Doç.Dr., Marmara Üniversitesi Din Eğitimi Bölümü, banu.gurer@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5550-2759.

that stand out in the doctrine of Hacı Bayram Veli, who is an important role-model in terms of religious education in our culture, will be tried to be examined and understood.

Key Words: Religious education, Value, Hacı Bayram Veli, Being a Model, Social Change.

القيم تسلط الضوء على اليوم من حيث التربية الدينية في تدریس حاجي بيرم ولی

المخلص

يظهر حاجي بيرم ولی كأحد الأسماء المهمة التي قبلها الناس كدليل روعي في القرن الرابع عشر ، عندما كانت الأناضول في أزمة اجتماعية وسياسية. يتجلى توجيهه على أنه انعكاس لفهم شامل ، لأنه يهدف إلى الحياة الاجتماعية والاقتصادية وكذلك الروحية. الشخصية المثالية للحاجي بيرم ولی ، الذي قيل أنه تم قبوله كماوى ودليل في خلال حياته نظرًا لمنظوره الشمولي ، هي أيضًا نموذج مهم لهذا اليوم. لأنه في عصرنا ، والذي يتوافق مع إحدى فترات التغيير الصعبة ، من المهم أن نفهم ما هي الأمثلة مثل حاجي بيرم ولی ، أحد الممثلين المهمين لثقافتنا ، التي يمكن أن تقول عن الحاضر ، وتأسيس علاقة صحية بين الماضي والحاضر والمستقبل ، مع الأخذ في الاعتبار أننا عاتينا من الآثار السلبية للفردانية المؤدية إلى الأنانية والتجمعات التي تؤدي إلى الفتنة. التعليم الديني ، الذي يهدف إلى تحويل القيمة وأن يكون مثالاً جيداً ، له دور فعال في تأسيس الرابطة المذكورة. بناءً على هذه النقاط ، في هذه الدراسة ، سيتم اختبار وفهم القيم البارزة في تعليم الحاج بيرم ولی ، الذي يُعد نموذجًا مهمًا في مجال التعليم الديني في ثقافتنا.

الكلمات المفتاحية: التعليم الديني ، القيمة ، حاجي بيرم ولی ، كونه نموذجًا ، تغيير اجتماعي.

Giriş

İnsanların olduğu gibi toplumların hayatında da değişim dönemleri genellikle sancılı süreçleri beraberinde getirir. Zira değişim, mevcut düzenin korunması ile yeni düzenin kurulması arasında mücadelelere sahne olan bir süreci ifade eder. Bu mücadelelerin neden olduğu gerilim ve çatışma ortamı, toplumların hayatını sosyal ve ekonomik yönden olumsuz etkiler. Neticede toplumda ekonomik, sosyal, ahlaki ve psikolojik açıdan birçok problem baş gösterir.

Söz konusu dönemler, insanlarda ve toplumlarda anlam arayışı ihtiyacını ortaya çıkaran veya çabalarını arttıran bir etkiye de sahiptir. Çünkü değişim, bir taraftan eskinin diğer taraftan yeninin anlaşılmasını, sorgulanmasını ve buna bağlı olarak izlenecek yolun tespitini gerekli kılar. Dolayısıyla değişim dönemleri, çeşitli problemlerle birlikte anlam arayışlarına da yoğun sahne olan dönemlerdir.

Anadolu'nun manevî iklimine büyük etkisi bulunan Hacı Bayram Veli'nin doğduğu ve yetiştiği ortam, Moğol istilası neticesinde Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışının ve akabinde ortaya çıkan beyliklerin iktidar mücadelesi verdiği ve Osmanlı'nın yeni bir güç olarak ortaya çıkmaya başladığı dönemlere tekabül etmektedir. Bir başka ifadeyle bir dönemin bitip yeni bir dönemin şekillenmeye başladığı yıllardır demek yanlış olmayacaktır (Baykara, 1986: 16).

Ankara Savaşı, Fetret Devri, Şeyh Bedrettin İsyanı gibi hadiselerin de neticesinde söz konusu dönemin en temel problemlerinden birinin siyasi bölünmüşlüğün giderilmesi ile siyasi ve sosyal bütünlüğün tesisi olduğu görülmektedir. Böylesi bir dönemde, Hacı Bayram Veli, bütünleşme ihtiyacının arttırdığı anlam arayışı ihtiyacına cevap verebildiği görülen etkili isimlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kesin doğum tarihi (1340'lı yıllar olduğu tahmin edilmektedir) ile çocukluk ve gençlik yılları hakkında bilgi bulunmayan Hacı Bayram Veli'nin, XIV. yüzyılın ilk yarısında Ankara'nın Çubuk Çayı kenarında yer alan Solfasıl (Zülfazl) köyünde doğduğu bilinmektedir (Cebecioğlu, 1994; 105; Azamat, 1996; 443). Döneminin aklı ve şer'i ilimlerini tahsil ettiği ve Ankara'da müderrislik yaptığı da bilinen Hacı Bayram Veli'nin, halk arasında

Somuncu Baba ya da Ekmekçi Koca olarak da bilinen Ebû Hamidüddin Aksarayî'ye intisâb ettikten sonra (1392 veya sonrası itibariyle olduğu tahmin edilmektedir) müderrislik vazifesini bıraktığı ifade edilmektedir (Cebecioğlu, 1994; 109-117; Azamat, 1996; 443). Esas ismi Numan olan Hacı Bayram Veli'ye Bayram adının, karşılaşmaları kurban bayramına tesadüf ettiği için, Somuncu Baba tarafından verildiği belirtilir (Cebecioğlu, 1994; 118; Azamat, 1996; 444).

Somuncu Baba'ya intisâbından sonra kendisi ile birlikte Bursa'ya yerleşen Hacı Bayram Veli, yine Somuncu Baba ile birlikte Şam, Mekke ve Medine'yi ziyaret etmiş, Ankara Savaşı esnasında Anadolu'da bulunmadıkları için muhtemel bir esaret hayatından kurtulmuşlardır. Savaşın akabinde Anadolu'ya döndüklerinde ise Aksaray'a yerleşmişlerdir (Cebecioğlu, 1994; 121-128; Özköse, 2004; 56-57).

Somuncu Baba'nın vefatı ile Ankara'ya dönen Hacı Bayram Veli, bugünkü Ulus civarında bulunan eski bir Hıristiyan mabedi olan Ogüst tapınağı yakınlarında zâviyesini kurarak Ankara'nın maddî ve manevî hayatına önemli katkılarda bulunmuştur (Cebecioğlu, 1994; 132; Özköse, 2004; 57).

Hacı Bayram Veli'nin Ankara'dan Anadolu'ya yayılan etki ve katkılarının hem maddî hem de manevî alanlarda değerlendirilmesinin gereği, onun yaşadığı döneme sadece ahlâkî açıdan değil, iktisadî, siyasî ve sosyal açılardan da etkide bulunması sebebiyledir. Zira temas edildiği üzere, Anadolu'da siyasi ve sosyal bölünmüşlüğü, iktisadi sıkıntıların hakim olduğu bir dönemde insanların hem bir sığınak hem de bir rehber olarak gördüğü tasavvufî yaklaşımlardan birinin kurucusu kabul edilen Hacı Bayram Veli, vazettiği öğreti hasebiyle dünyanın reddini ve terkini değil, imar ve ıslahını hedef alan (Özköse, 2004; 61), söz konusu imar ve ıslahın hayatın geneline şamil olmasını önemseyerek dönemine bütüncül bir yaklaşımla katkıda bulunmuş bir isim olarak dikkati çekmektedir.

Hacı Bayram Veli'nin bütüncül yaklaşımını, onun öğretisinde öne çıkan değerler çerçevesinde daha açık biçimde görmek mümkündür. Onun öğretisindeki değerleri anlamak için, onun manevî şahsiyetini de anlamak gerekir. Bu noktadan hareketle, Hacı Bayram Veli'nin öğretisinde öne çıkan değerlere temas etmeden önce kısaca manevî şahsiyetini anlaşılmalı, akabinde bu şahsiyetin örnekliliğinde ortaya çıkan değerler, günümüzü de dikkate alarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Şiirleri dışında Hacı Bayram Veli'den günümüze ulaşan yeterli sayıda yazılı eser bulunmaması nedeniyle, inceleme, ağırlıklı olarak, kendisi üzerine yapılmış çalışmalar üzerinden doküman analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Hacı Bayram Veli'nin genellikle tasavvuf alanına ait çalışmalara konu edinilmiş olması, din eğitimi alanında müstakil bir çalışma tespit edilememesi, çalışmanın kaynakça açısından sınırlanan özgünlüğünün konu açısından sağlanması ve ilgili çalışmalara zemin kurması bakımından önemli görülmektedir.

1. Hacı Bayram Veli'nin Manevî Şahsiyeti:

İslâm dini, insanın maddî ve manevî yönünü bir bütün olarak ele alır ve her iki yönün, yaratılış ilkelerine uygun ve birbirini destekler biçimde gelişimini hedefler. Söz konusu gelişimin gerçekleşmesine zemin kurmak adına da hayata geçirilmesini beklediği birtakım ilkeler ortaya koyar. İslâm tarihinde, insanın özellikle manevî yönden gelişimine yönelik ilkeleri anlamayı, hayata geçirmeyi ve bu ilkelerin hayata geçirilmesine engel olacak unsurları ortadan kaldırmayı hedefleyen anlayışlardan birinin sufi hayat tarzı olduğunu söylemek mümkündür (İşitan, 2016; 27).

Sufi hayat anlayışının ve tarzının ortaya çıkışını, anlayışın özü itibariyle, İslâm tarihinin ilk dönemlerine, hatta asr-ı saadete kadar götürmek mümkündür. İslâm'ın en önemli ilkelerinden biri olan ve “Allah'ı görür gibi hareket etmek, O'nun her daim gördüğü şuru ile davranışlara şekil vermek” manasını taşıyan “ih̄san” kavramı üzerine inşa edilen ahlâkî duruşun çeşitli yorumları olarak nitelenebilen sufi anlayışın temel hedefleri, geneli itibariyle, insan-ı kâmile ulaşmak ve ulaştırmak olarak ifade edilebilir (Çelik, 2017; 23).

Temas edildiği üzere, Hacı Bayram Veli'nin yaşadığı dönem siyasî, sosyal ve ekonomik açıdan çeşitli problemlerin yaşandığı bir döneme tekabül etmektedir. Nitekim kendisinin sufi hayata girişine dair en önemli etkenlerden birinin fitrî yapısının bu hayat tarzına uygunluğu, diğerinin ise zamanına ait problemlere dair duyduğu ve çeşitli fırsatlarla dile getirdiği rahatsızlık olduğu ifade edilmektedir (Cebecioğlu, 1994; 116-117). Buna göre yaşadığı döneme ait manevî buhranın, onu, maneviyatını kuvvetlendirebileceği bir hayat tarzına yönelttiği anlaşılmaktadır.

Kaynakların belirttiği üzere Hacı Bayram Veli, suflığe Somuncu Baba'ya intisâb ile girmiştir. Hacı Bayram Veli'nin, kendisine intisâbından vefatına kadar (1412-13) Somuncu Baba'nın yanından ayrılmadığı, bu süreçte “emanet-i kübrâ”yı ve “sırr-ı velâyeti” kendisinden devraldığı, bir başka ifadeyle, Somuncu Baba'nın vefatından sonra yerine geçen kişi olduğu da kaydedilmiştir (Cebecioğlu, 1994; 128; Özköse, 2004; 56).

Kaynakların bazılarına göre Hacı Bayram Veli'nin Somuncu Baba'ya intisâbında dikkati çeken hadise, Somuncu Baba'ya kendisinin talebi üzerine değil, öncesinde şahsen tanışmadıkları halde, Somuncu Baba'nın daveti üzerine katılmasıdır (Cebecioğlu, 1994; 117; Çelik, 2016; 45). Bir başka ifadeyle Hacı Bayram Veli'nin sufi hayatı benimsemesi, şahsi talebi ile değil, davet ile başlamıştır.

“Tasavvufta davet olmaz” diyerek tasavvufun bir arayış yolu, talep yolu olduğunu ifade eden kaynaklara göre ise Hacı Bayram Veli, Somuncu Baba'nın manevî derinliğinden etkilenerek, onun Bursa'dan ayrılışından sonra müderrislik görevini bırakmış ve kendisini arayıp bularak intisâb etmiştir (Tatçı, 2012; 250; Tek, 2015; 6-7).

Hacı Bayram Veli'nin Somuncu Baba'ya intisâbının davet ile gerçekleştiği yönündeki rivayetleri, onun manevî şahsiyeti bakımından sufi hayata yakınlığı, kendi talebi ile gerçekleştiği yönündeki rivayetleri ise onun manevî arayışı açısından değerlendirmek mümkündür. Söz konusu yakınlık ve arayış çerçevesinde girdiği yolda insanları doğruya ve güzele davet etmeye çalıştığı, onları iyiyi ve doğruyu talep etmeye teşvik ettiği, kendisinin bu yola girmesine vesile olan Somuncu Baba gibi, halkın arasında ve onlarla iç içe olmayı tercih ettiği kaydedilmektedir. Bu tercih, kendini halktan tecrit etmemeyi, halkı tanımayı, onların sorunları hakkında bilgi sahibi olup çözüm getirmeye çalışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu noktadan bakıldığında, Hacı Bayram Veli'nin yolunu bir gruplaşma ve ayrışma değil, bir bütünleşme gayreti olarak tanımlamak da mümkün görünmektedir ki günümüzde tarikat ve cemaat adı altında söz konusu olan bazı yapılaşmaların grupçu yaklaşımları dikkate alındığında, günümüz açısından da önemli bir örneklik sergilediği ifade edilebilir.

Hacı Bayram Veli'nin manevî şahsiyeti üzerinde, kaynakların ifade ettiğine göre, intisâb ettiği Somuncu Baba'nın sahip olduğu düşünülen melâmet meşrebinin etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Melâmet ve melâmetî kavramlarının içeriği Allah tarafından sevmeyi, Allah'ı sevmeyi, Allah yolunda nefisle cihâd etmeyi ve bu esnada “kendisini kınayanların kınamalarından korkmamayı” kapsamaktadır (Azamat, 2004; 24-25). Kısaca “Allah'tan başkasının kınamasından korkmamak” ilkesinin yattığı bir anlayış olarak tanımlanabilecek, hatta İbn-i Arabî gibi kimi sufilerce peygamberlikten sonra gelen en yüksek makam olarak

ifade edilen melâmet anlayışında, insanı övünmeye ve kibre götürebilecek bir durum olması hasebiyle şöhrete, tanınmaya karşı olumsuz yaklaşım söz konusudur (Azamat, 2004; 24-25). Nitekim Somuncu Baba'nın, tanınmamak için fırıncılık yaptığı Bursa'dan tanınmaya başladığı için ayrılması da bu anlayışın bir neticesi olarak değerlendirilmektedir (Cebecioğlu, 1994; 122; Özköse, 2004; 55; Tatçı, 2012).

Hacı Bayram Veli'nin doğduğu ve yaşadığı dönemin Anadolu'sunun manevî iklimine ait önemli bir kavram olarak dikkati çeken ve “fedakârlık, diğerkâmlık, iyilik, yardım, insan severlik, hoşgörü ve nefesine söz geçirme”... “bir kimsenin, başkalarının hak ve menfaatlerini kendi hak ve menfaatinden üstün tutması, başkalarına katlanması, hatalarını görmezlikten gelmesi, özür dilemeyi gerektirecek davranışlardan sakınması, kendini aşağılarda, başkalarını ise yükseklerde görmesi, sözünde durması, sadakat göstermesi, olduğundan başka türlü görünmemesi, kendini başkalarından üstün saymaması” gibi ahlâkî vasıfları ihtiva eden fütüvvet kavramının (Uludağ, 1996; 261) da Hacı Bayram Veli'nin manevî kişiliğinin anlaşılması için göz önüne alınması gerekir. Zira belirtilen nitelikler, Hacı Bayram Veli'nin hayatı boyunca gözettiği ve örneklik teşkil ettiği belirtilen değerler olarak dikkati çekmektedir.

Hacı Bayram Veli'nin, ilmî donanımı ve müderris kimliğine rağmen, kendisine ait olduğu kabul edilen dört, bazı kaynaklara göre ise beş (İvgin, 2016; 78) şiiri, kendisi tarafından düzenlenmiş *Vird* (Evrad-ı Şerif)'i ve kendisine ithaf edilen ve nasihatler içeren iki mektup dışında yazılı eseri bulunmamaktadır (Cebecioğlu, 1994; 153-158; Ceylan, 2019; 402; İvgin, 2016; 78-83). Kaynaklarda ifade edildiğine göre yazılı eser vermemesi bilinçli bir tercihtir. Zira o, eser yazmak için tahsis etmesi gereken zamanı, halkın içinde onlarla bizzat ilgilenmeye hasretmeyi seçmiş; birikimi ve donanımı oldukça yeterli iken ilim yolunda eser bırakarak tanınmayı değil, halkın içinde onlara yakın olarak dertlerine derman bulmayı, bu yolla halka fayda sağlamayı tercih etmiştir. Bu tercihi de onun belirtilen manevî şahsiyetinin önemli örneklerinden biri olarak görmek mümkündür.

Şiir yazabilmeyi veli olmanın kerametlerinden biri olarak kabul ettiği belirtilen Hacı Bayram Veli'nin, onu tanıtan temel kaynaklar olarak günümüze ulaşan şiirlerinin isimlerini de kendisinin belirlediği ifade edilmektedir (Cebecioğlu, 1998; 37, 160; Kılıç, 2006; 43). Şiirlerinin insanın varoluş serüvenine yönelik olarak, “bilme” ile başlayıp “bulmaya”, bulmaktan ise “olmaya” doğru gerçekleşmesi beklenen bir seyri içerdiğini söylemek mümkündür (Güzel, 1990; 77; Kılıç, 2006; 43; Okudan, 2021; 267). Dolayısıyla onun manevî şahsiyetine dayanan temel öğretisinin insanı “neyi bildiğini” fark etmeye, akabinde bildiklerinden hareketle bilmediklerine ulaşmak üzere “neyi bulmak” için yola çıkması gerektiğini düşünmeye ve bulduklarını hayatına nasıl yansıtacağını belirleyen “ne olmak” istediğini “bilmeye” ve bunu gerçekleştirmek üzere irade göstermeye sevk ettiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Söz konusu seyrin sonunda olması beklenen ya da hedeflenen şahıs ise “kâmil insan” olarak tanımlanabilir.

2. Hacı Bayram Veli'nin Öğretisinde Öne Çıkan Değerler:

Kemâle ulaşma yolunda insanlara örneklik teşkil eden isimlerden biri olarak kabul edilen Hacı Bayram Veli'nin manevî şahsiyeti ve bu şahsiyete binaen ortaya konulan öğretisinde, günümüze de yol gösterecek birçok önemli değer yer almaktadır. İslam dininin temel oluşturması hasebiyle bu değerler din eğitimi açısından da önem arz etmektedir. Günümüze ulaşan eserlerinden ve hakkında yapılan çalışmalardan hareketle tespit edilmeye çalışılan ve din eğitimi açısından önem taşıyan söz konusu değerler arasında, bugün için yeniden düşünülmesi

gereken belli başlılarını, İslam'daki yerleri ve günümüz için anlamlarını da dikkate alarak, şu şekilde ele almak mümkündür:

2.1. (Kendini) Bilme:

“Bilme” kelimesi bir değerden ziyade bir durumu işaret etmektedir. Dolayısıyla değer söz konusu olduğunda, bilgi kavramından bahsedilmesi gerektiği düşünülebilir. Ancak “bilme” kelimesini tercih etmemiz, Hacı Bayram-ı Veli'nin öğretisinde “kendini bilme” olarak ifade edilen bir farkındalık durumuna dikkat çekmek istememiz nedeniyledir. Buna göre, bilme durumu “bilgi” ile gerçekleşecek olsa da, “hangi bilgi” ya da “neyi bilmek” diye sorulduğunda, söz konusu farkındalığı da dikkate almak gerekecek, buna bağlı olarak “bildiğini bilme, bilmediğini bilme” durumu da değer kazanacaktır. O nedenle, özellikle Hacı Bayram Veli'nin öğretisi çerçevesinde bilginin etkisini ortaya koyabilmek adına “bilme” durumunu bir değer olarak ifade etmeyi uygun görüyoruz.

Hacı Bayram Veli'nin öğretilerine zemin teşkil eden İslâm dini için bilgi önemli bir değerdir. Nitekim İslâm dinin imanı da bilgi üzerine inşa ettiğini söylemek mümkündür. Zira Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında Hz. Adem'i yarattıktan sonra Allah'ın kendisine yönelik ilk tasarruflarından biri olarak ona “eşyanın isimlerini öğrettiği” belirtilmektedir (Bakara 31-33). Arapça “şey” kelimesinin çoğulu manasındaki “eşya”nın ne olduğu, nelerin isimlerinin öğretildiğine dair tefsirlerde ve ilgili çalışmalarda birçok görüş mevcuttur (Alpaydın, 2016; Kahraman, 2020). Bu görüşler bütün olarak değerlendirildiğinde, maddî ve manevî varlıkların, kavramların isimleri, özellikleri ile dil icad etme, isim verme ve bilgi üretme kabiliyetinin de öğretildiğini düşünmek mümkündür (Çağrı vd, 2020; 104-105). Neticede, Hz. Âdem'e yaratılışından sonra bilgi verilmesi ve âyet-i kerîmeye göre bu bilginin akabinde meleklerden Hz. Âdem'e secde edilmesinin istenmesi, İslâm açısından insanı anlamlı, saygıdeğer ve üstün kılan hususlardan birinin bilgi olduğunu göstermektedir (Bayraklı, 2001; 308-311). Nitekim Kur'an-ı Kerim'de “... ‘Rabbim ilmimi arttır’ de...” (Tâhâ, 114) âyeti ile Hz. Peygamber'e (S.A.V.) verilen tavsiye, İslâm açısından ilmin, dolayısıyla bilginin ve bilmenin değerini ortaya koymasından bakımdan ayrıca önemlidir.

İslâm bilginin değerini, insan üzerindeki etkisi açısından da değerlendirmektedir. Bir başka ifadeyle bilgi sadece varlığı itibariyle değil, işlevi itibariyle de değer kazanmakta ve bilene değer kazandırmaktadır ki bu durum Hz. Peygamber'in (S.A.V.) “faydalı ilim” talebinde kendini göstermektedir (Tirmîzî, Daavât, 68). Buna göre insan için onun hayattaki anlamına ve anlam arayışına fayda vermeyecek ya da hayata geçirilmediği için insana faydası dokunmayan (Cuma, 5) ve/veya kişi öğrendiğinde gereğini yerine getirmekte zorlanacağı, yerine getirmekten kaçınacağı bilginin (Mâide 101-102) ona yük olmaktan başka bir kıymeti yoktur. O nedenle bilginin insanın hayatına fayda sağlayan bir nitelik taşıması, onu değerli kılan en temel özelliktir.

Hacı Bayram Veli'nin şiirlerine bakıldığında da bilginin neticesinde ortaya çıkan bilme durumunun, insanın varoluş serüveni için önemli bir konumda görüldüğü dikkati çekmektedir. Bunun en önemli örneklerinden birini *İlâhi* başlıklı şiirinde görmek mümkündür:

Bilmek istersen seni

Cân içinde ara cânı

Geç cânından bul ânı

Sen seni bil sen seni.

Kim bildi ef'âlini

Ol bildi sıfatını

Anda gördü zâtını

Sen seni bil sen seni.

Görünen sıfatındır

Anı gören zatındır

Gayrı ne hâcetindir

Sen seni bil sen seni.

Kim ki hayrete vardı

Nûra müstağrak oldu

Tevhîd-i zâti buldu

Sen seni bil sen seni.

Bayram özünü bildi

Bileni anda buldu

Bulan ol kendi oldu

Sen seni bil sen seni.

Şiir bağlamında Hacı Bayram Veli bilmeyi insanın hayatı anlamlandırmasında merkezî bir konuma koymakta, hakikati anlamının yolunun insanın öncelikle “kendisini bilmesi” ile gerçekleşeceğine işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle insana fayda sağlayacak bilgilerin kaynağında insanın kendisini bilmesinin yattığını vurgulamaktadır denilebilir. Nitekim nefsin bilinmesi (ma'rifetü'n-nefs) “felsefede zihnin varlığı kavrama sürecinin, ahlâkta insanın ruhunu kötü huylardan arındırıp üstün meziyetlerle donanarak kemale ulaşma gayretinin, tasavvufta Hakk'ın bilgisine ulaşma çabasının başlangıcı olarak” (Uludağ, 2003;56) kabul edilmektedir. Bu kabulün tasavvuftaki en önemli ibaresi, zamanla literatüre hadis olarak da geçmiş olan, “nefsini bilen Rabbini bilir”dir. Hacı Bayram Veli de öğretisinde bu hususa işaret etmekte, insanın kendini bilmesinin, Hakk'ı ve hakikati bilmesinin en temel yolu olduğunu belirtmektedir.

Hacı Bayram Veli'ye göre kendini bilmenin hakikati bilmeye zemin kurmasını iki açıdan düşünmek mümkündür: Öncelikle, bilhassa tasavvufta “küçük âlem” olarak nitelenen insanın kendini bilmesi ve tanınması, hakikatini anlaması, kendini Yaratıcı ve benzerlik taşıdığı âlemi de tanıyıp kavramasına vesile olacaktır. İkincisi, yine kendini tanımak suretiyle hakikati anlamada engel olan nefsanî özelliklerini kontrol altına alması, böylece hakikat yolunda, kendinden kaynaklanan engelleri kaldırması mümkün olacaktır. Nihayetinde özünü anlayacak olan insan, özünün içerdiği hakikate ulaşma ve onu anlama imkânı bulacaktır. Dolayısıyla Hacı

Bayram Veli'nin öğretisi, bilmenin ve öğrenmenin dönüşmeye, dönüşmenin ise din eğitiminde önemli bir hedef olan kendilik bilincini kazanmaya, kendini gerçekleştirme işaret etmesi açısından önem kazanmaktadır.

2.2. Tevhid:

İslâm dininin en önemli inanç ilkelerinden biri tevhiddir. Tevhid ilkesi, Allah'tan başka ilah olmadığına kalp ile tasdik dil ile ikrar olarak ifade edilmesi anlamına gelir. Tevhid inancına göre Yaratan da, mutlak güç sahibi de, Hakk da hakikatin kaynağı da tektir, O'na hiçbir şekilde ortak atfedilemez.

Tevhid inancı ile Allah'ın ilah olarak birliğini kabul etmek, insanın hayata bakışına tesir eden anlamlandırmaları da beraberinde getirmektedir. Bir başka ifadeyle tevhid inancı aynı zamanda insanın kendini ve hayatı anlamlandırma biçimidir.

Söz konusu anlamlandırmayı çeşitli boyutlarda düşünmek mümkündür. Bu boyutlardan, özellikle günümüz için önemli görünenlerden birisi, “kula kulluk etmek”ten uzak durarak insan onuruna zarar veren tutum ve davranışlardan sakınılmasıdır. İnsanın insana kulluk etmesi, insanın bir başka insanı Tanrı benimsemesi biçiminde de gerçekleşebildiği gibi (Naziât, 24), çeşitli menfaat beklentileri ile insanlara büyük bir güç atfederek, sorgusuz sualsiz bu güce tâbi olmak biçiminde de ortaya çıkabilir. Bu durumda insanın iradesini bir başka insanın iradesine teslim etmesi durumu söz konusu olacaktır ki bu durum tevhid ilkesinin insanı özgürleştiren anlamını kavrayamamak manasına gelir.

Bir başka boyut olarak Kur'ân-ı Kerîm, insanların “hevâlarını” da tanrı edindiklerinden bahsetmektedir (Furkân, 43). “Nefsin, akıl ve din tarafından yasaklanan kötü arzulara karşı olan eğilimi” ya da “doğruluk, hak ve faziletten saparak haz ve menfaatlere yönelen nefis” olarak tanımlanan (Çağrı, 1998; 274) hevânın tanrı edinilmesi, insanın niyet, tutum ve davranışlarını belirlemede kendine yol gösterici, ölçü ve otorite olarak hevâsını esas alması anlamına gelmektedir. İnsana faydası bulunmayacak ya da aşırısının zararlı olduğu, kontrol edilemeden tatmini esas alındığında insanın felaketine yol açabilecek arzu ve isteklerin insanı yönetmesi, insan için kendi kendisinin kölesi olması manasını da taşımaktadır. Geçmişten günümüzde, güç, şöhret elde etmek, maddi imkanlara sahip olmak ya da bu imkanları arttırmak gibi arzular peşinde insanların adeta hiçbir kural veya değer tanımadan mücadele ettiklerine dair görülen örnekler, söz konusu köleliğin insana ve topluma ödettiği bedellerin anlaşılabilirliği açısından önemlidir. O nedenle, nefsi öldürmenin değil nefsi terbiye etmenin esas alındığı İslâm açısından, bu terbiyenin gerçekleşebilmesi için tevhidi içselleştirmesi büyük önemi haizdir.

Tevhid inancının hayatı anlamlandırma doğrultusunda içerdiği bir diğer boyut ise, insanın tek bir Yaratıcı'nın yarattığı âleme O'nun eseri ve emaneti olarak bakması, içindeki farklılıkları Yaratan'ı daha iyi tanımaya vesile olarak görmesidir. Bu anlayış, insanın kâinata hem bütüncül hem de sorumluluk bilinci ile bakmasını beraberinde getirmektedir. Zira her şeyin tek bir Yaratıcı tarafından yaratılmış olması, tüm farklılıkların aynı kaynaktan çıktığına ve dolayısıyla her birinin, bir bütünün parçaları olmaları hasebiyle birbiriyle bir bağlantısının bulunması gerektiğine, bu bağlantının ise her birinin bütüncül yapı içerisinde bir amaca sahip olduğuna dair bir anlamlandırmayı ifade eder. Bu anlamlandırma da insanın hem kendisi hem de kendi dışındaki tüm varlıkların haklarını gözetmesine yönelik sorumluluk bilincini gerekli kılar. Aynı zamanda bu anlamlandırma, insanların kendileri dışındakiler için, ırk, soy, kültür gibi yaratılıştan gelen, ellerinde olmayan farklılıklara dair geliştirdikleri önyargıları değersizleştirir (Kazanç, 2011; 84). Farklılıklardan bütünleşmeye gidişte bu anlamlandırma ve bilincin önemli bir rolü vardır.

Tevhid, insanlığın ortak akli açısından da önemli bir inanç ilkesidir. Zira bilginin esas kaynağının da tek olduğunu vurgulamak suretiyle, insanlığın belli değerler etrafında birleşmesini, bütüncül bir bakış açısıyla anlamlandırır. Bu anlamlandırmanın insanı hakikat ve hikmet arayışına yönlendirmede önemli payı olduğu düşünülebilir. Aynı zamanda insana evrensel bakış zorunluluğunu getirir.

Tevhid, Allah'ın tekliğini, hakikatin tekliğini ve bütün insanların eşit olarak bu gerçekliğe bağlı olduğunu, bu gerçeklik çerçevesinde âlemin bir düzen içerisinde bulunduğunu ve bu düzeni bozacak adaletsizliklerden kaçınılması gerektiğini vazedir (Kazanç, 2011; 84). Bu ilke doğrultusunda ahlâkî yükümlülüklerin herkesi kapsamaya söz konusudur, ayrımcılık yapılamaz (Kazanç, 2011; 84-85).

Bahsi geçen hususlara binaen, Hacı Bayram Veli'nin öğretisinde tevhid ilkesinin önemli bir değer olduğu görülmektedir. Zira onun yukarıda temas edilen şiirinde ifade edildiği üzere, kendini bilmenin varacağı yol tevhiddir:

Görünen sıfatındır

Anı gören zatındır

Gayrı ne hâcetindir

Sen seni bil sen seni.

Kim ki hayrete vardı

Nûra müstağrak oldu

Tevhîd-i zâtı buldu

Sen seni bil sen seni.

İnsanın kendini tanımasını özüne ulaşmasına, özüne ulaşmasını da özün dayandığı temeli yani Yaratan'ı bulmasına ve anlamasına vesile gören Hacı Bayram Veli'nin, tevhidi öncelikle insanın kendi içindeki bölünmüşlükten (ruh ve beden) sıyrılmak olarak gördüğü söylenebilir. Kendi içinde tevhide ulaşan kişinin iç dünyasında kurduğu dengenin neticesinde Allah'a ulaşmanın aydınlık ile tasvir edildiğini de düşünmek mümkündür.

Hacı Bayram Veli'nin insanın kendi içerisinde kurmasına önem atfettiği tevhid ilkesini, sosyal hayat için de önemli bir ilke kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim yaşadığı dönemin en önemli problemlerinden biri olan bölünmüşlüğe karşı, bizzat halkın içinde, onlara yönelik hizmetlerde ve yardımlarda bulunarak sosyal bütünleşmeyi hedef alan faaliyetlerde bulunması, bulunduğu bölge ve dönemde insanların hem ekonomik hem de sosyal manada desteklenmesine vesile olarak “bütünleştirici, toparlayıcı” bir örneklik teşkil etmesi bunun en önemli göstergelerindedir. Tevhidin en önemli yansımalarından biri olarak kabul edilebilecek “yaratılanı Yaradan'dan ötürü sevmek” anlayışının yaratılanın iyiliği için emek vermek olduğunu, onun hayatında çok net bir biçimde görmek mümkündür. Bu noktadan hareketle denilebilir ki onun öğretisinde bilgi tevhide ve sevgiye götürür, sevgi de gayret ve emeğin ortaya çıkışına vesiledir (Ceylan, 2019; 400).

2.3. Gönül:

Türkçe gönül Arapça kalp olarak ifade edilen kavramın, Kur'an-ı Kerim'de hem değişen hem de değiştiren bir niteliğe sahip olduğunu ifade eden birçok sıfat ve isim aldığı görülür (Bayraklı, 1999; 91-141). Söz konusu isim ve sıfatlar bir bütünde değerlendirildiğinde kalbin/gönlün imanın ve inkârın yanında akletmenin ve idrakin de gerçekleştiği yer olarak belirtildiği dikkati çekmektedir. Buna göre gönül bir kavrayış ve değişim merkezidir demek yanlış olmayacaktır.

Gönül tasavvufta da önemli bir yere sahiptir ve gönlün önemi onun işlevi ile yakın ilgilidir. Öyle ki, bir kavrayış merkezi olarak gönül, neyi kavrayıp neyi kavrayamadığına bağlı olarak değişecek ve ait olduğu bünyeyi de değiştirecektir.

İşlevine yönelik olarak tasavvufta gönle atfedilen birçok isim ve tanım vardır. Meselâ gönül Rahman'ın tecelli ettiği yerdir, nazargâh-ı ilâhî (Allah'ın baktığı yer)dir, beytulaktır, Hz. Musa'ya Cenâb-ı Hakk'ın tecelli ettiği Tûr Dağı'dır, irfan merkezidir, sözsüz iletişim ile bağ kurulan bir mecradır (Kurnaz, 1996; 150-152). Atfedilen tüm bu değerler hasebiyle hassas ve kıymetli kabul edilen gönlün kırılmamasına önem vermek, gönül kırmak yerine gönül yapmaya çalışmak kültürümüzün de mühim unsurlarından biri olarak süregelmiştir. Nitekim ahlâk ve değerler eğitimimizin en önemli hususlarından biri sözü gönül kırarak söylememektir. Bu anlayışta Kur'an'ın yumuşak ve güzel bir üslupla yaklaşılmasına yönelik uyarı ve tavsiyelerinin (Nahl, 125; Âl-i İmrân, 159) önemli bir etkisinin olduğunu ifade etmek mümkündür ki din eğitiminde yöntem ve üslup açısından da söz konusu uyarı ve anlayışın önemi haizdir.

İşlevinden hareketle atfedilen isim ve tanımlara baktığımızda tasavvuf açısından gönlün bir âlem, bir dünya, bir mekân olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür. Bu minvalde *İlâhi Taksim* isimli şiirindeki “şâr” kavramına ve bu kavrama dair şerhlere bakıldığında, genellikle Hacı Bayram Veli'nin de gönlü bir şehir olarak tasavvur ettiği düşünülmektedir (Değerlendirme için bkz. Okudan, 2012; 265-276; Dalkılıç, 2016; 529-542).

Gönlün şehre benzetilmesinin, gönlün değeri açısından anlamlı olduğunu söylemek mümkündür. Zira şehirler, bir toplumun biriktirdiği kültürün hayata yansıdığı en önemli merkezlerdir. Şehirler farklılıklarla bir arada yaşama tecrübesinin zenginliğe dönüştürülebildiği, bu zenginlik ile medeniyetin inşâ edilebildiği yerlerdir. Medeniyetin nimetlerinden istifade edebilme imkânı sunan şehirler, insanın kendisini bu imkân ile geliştirebilmesine ve ilerleyebilmesine de vesile olur. Kısacası şehirler, insanın kendini, tüm potansiyelleri ile inşâ edebilmesine imkân veren yerlerdir. Nitekim Hz. Peygamber'e (S.A.V.) nispet edilen bir hadiste, insanlardan uzak yerlerde yaşayanlar kabirlerde yaşayanlara benzetilmiş, uzak yerler de köyler olarak ifade edilmiştir (Buhârî, r. 579, 2017; 648). Köyün kabirlere benzetilmesindeki maksadın insanın zihnen ve mânen gelişimi açısından köy ile şehrin farkını ortaya koymak olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla şehirler insanın kendini bulabileceği ve gerçekleştirebileceği yerler olarak da düşünülebilir.

Hacı Bayram Veli'nin şiirinde görünen odur ki, onun açısından şehirler, mamur olma düzeylerine bağlı olarak içindeki insanların hayatını nasıl etkiliyor, değiştiriyorsa, gönül de içinde geçirdiği değişimlerin niteliğine bağlı olarak ait olduğu insanın hayatını olumlu veya olumsuz yönde etkileyip değiştirme gücüne sahiptir. Gönlün bu gücü, onun devamlı bir oluş halinde olmasından kaynaklanmaktadır. Nihai hedef ise Allah'ın kendisinde tecelli edeceği bir oluşa ulaşmasıdır:

Çalabım bir şâr yaratmış,

İki cihan arasında.

*Bakıcak Didar görünür,
Ol şârın kenaresinde.*

*Nagihan bir şâra vardım,
Anı ben yapılır gördüm.*

*Ben dahi bile yapıldım,
Taş ve toprak arasında.*

*Şakirtleri taş yonarlar,
Yonup üstada sunarlar.*

*Mevlâ'nın adın anarlar,
Taşın her paresinde.*

*Ol şârdan oklar atılır,
Gelür sineme batılır,*

*Aşıklar canı satılır,
Ol şârın bazaresinde.*

*Şâr dedikleri gönüldür,
Ne alimdür ne cahildür.*

*Aşıklar kanı sebildür,
Ol şârın kenaresinde.*

*Bu sözümlü arif anlar,
Cahiller bilmeyüp tanlar.*

*Hacı Bayram kendi banlar,
Ol şârın minaresinde.*

Allah'ın bilinme yeri de tecelli yeri de olarak görülen gönülün bu işlevini yerine getirebilmesi, tabir-i caizse Allah'ı ağırlamaya hazır hale gelebilmesi için, mamur bir şehir misali olumlu yönlerinin geliştirilmesi, olumsuz yönlerinin ise terbiyesi gereklidir ki bu noktada devreye nefsin terbiyesi ve gönülün tasfiyesi girmektedir. İslam eğitimi açısından da önemli bir hedef olarak kabul edilen bu durum zor bir süreçtir, zaman zaman acı verebilir ve dirayet gerektirir. Gerekliğinde insanın canından bile vazgeçebilme iradesini göstermesi lazım gelir. Ancak başarılığında gönül mâsivadan sıyrılmış, nihai hedefine ulaşması için önünde duran engelleri bertaraf etmiş olacaktır. Artık sadece “gönül beklemek” yani “Hakk'ı daima hatırdan tutmaya ve onun türlü tecellilerini temaşa halinde olmak” (Kurnaz, 1996; 152) söz konusudur. *İlâhi Taksim'in*, Hacı Bayram Veli'nin bu hususlara dair kendi tecrübesini ve bakış açısını yansıtmaya, öğrendiklerini insanlara aktarmaya çalışması açısından önemli olduğunu ifade etmek mümkündür.

2.4. Tevazu ve Diğergâmlık:

Tevazu İslâm dininin önem verdiği değerlerden biridir. Öyle ki, Kur'ân-ı Kerîm'de, tevazuunun zıddı olan kibir, şeytanı şeytan yapan en temel unsur olarak ortaya konulmaktadır (A'râf, 12-13). Böbürlenmek,

büyüklenmek, insanı rencide ederek iyilik yapmak, çalım satarak yürümek gibi kibir alâmeti tutum ve davranışlar İslâm'da yerilmiş, insanın hakikati kabul etmesinin önündeki en önemli engellerden biri olarak kibirden uzak durulması istenmiştir (İsrâ 37; Bakara 264; Müslim, İmân, 147 [Özafşar vd, 2020; 327]).

İnsanın nefsinin eğitimine büyük önem veren tasavvufta tevazu önemli bir değer olarak kendini gösterir. Çünkü kibir insanın kendini üstün ve yeterli görmesi suretiyle, hatalarında ısrar etmesi, kendini en iyiye layık görmesi ve buna bağlı olarak bencilliği karakter haline getirmesi gibi tutum ve davranışlara yol açarak maddî ve manevî gelişimine ket vurmasına sebep olabilen bir zaafıdır. Tevazu ise insanın kendine dönüp bakabilmesini, eksiklerini görebilmesini, bunları gidermek için gayret göstermesini, insanlarla empati kurabilmesini, fedakârlıkta bulunabilmesini sağlayan bir haslettir. Fedakârlık ise, kişisel fayda veya bir karşılık beklemeden insanlara yardım etmeyi ifade eden, başkalarının yararını kendi yararı gibi gözetmek manasını haiz diğergâmlığı bir değer olarak beraberinde getirmektedir.

Hacı Bayram Veli'ye nispet edilen mektuplar arasında, talebi üzerine II Murad'a verdiği nasihatlerin içerisinde yer alan öğütlerinden birinin "Hiç kimseyi küçümseme ve hafife alma" olduğu ifade edilmektedir (İvgin, 2016; 81). Kibrin tezahürü olan küçümsemeye ve hafife almaya dair yapılan bu uyarının kendisinden istenen tavsiyeler arasında yer alması, öğretisinde tevazuunun yerini göstermesi bakımından önemli örneklerden biridir.

Hayat hikayesi uyarınca Hacı Bayram Veli'nin şahsiyetinde ve öğretisinde tevazuun ve diğergâmlığın yerini gösteren örneklerden biri de, müderrisliği bırakıp halkın içinde, onlarla birlikte yaşamak suretiyle onlara maddî ve manevî yönden faydalı olmaya kendini hasretmesidir. Zira müderrislik, dönemin şartları itibarıyla hem maddî açıdan hem de güç ve itibar açısından çeşitli imkânlar sunan önemli bir vazifedir. Bu vazifenin getireceği imkânlardan vazgeçerek daha mütevazı bir hayatı, halkın yararına olmak üzere tercih etmek, onun şahsiyetinin yanı sıra öğretisinde de tevazuun ve diğergâmlığın önemli bir değer olarak yer aldığı delili şeklinde düşünülebilir.

Hacı Bayram Veli'nin, ilmî birikimi oldukça yeterli olmasına rağmen, bilinçli bir tercih olarak, şiirleri dışında yazılı bir eser bırakmaması da onun tevazuu ve diğergâmlık anlayışının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Zira ilim sahasında etkili olan yazılı bir eser bırakmak insanlara şöhret kazandıran, onları kalıcı kılan bir unsurdur. Ancak Hacı Bayram Veli'nin, yazılı eser için ayracağı zamanı halkla bizzat ilgilenmeye hasretmesi ve bunu tavsiye etmesi, onun tevazu ve diğergâmlığa bakışını göstermektedir ki bu anlayışta eser bırakmaktan ziyade şöhretin insan üzerindeki tesirinden uzak durmanın hedeflendiği, insanlara doğrudan yardımın öncelendiği anlaşılmaktadır. Zira şiirlerinden de anlaşılacağı üzere, Hacı Bayram Veli'nin eser bırakmaya karşı bir yaklaşımı olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Söz konusu anlayışın oluşmasında Somuncu Baba'nın şöhrete yaklaşımının etkisini de dikkate almak gerekir.

Hacı Bayram Veli'nin, ihtiyaç sahiplerine dağıtmak üzere sadaka, zekât gibi hayır hasenâtı sokaklarda gezmek suretiyle toplaması ve dervişlerine de bunu yaptırması, hem kibrin ve bencilliğin kırılması yolunda uygulamalı bir eğitim olarak dikkat çekicidir. (Cebecioglu, 1994; 146-149; Özköse, 2004; 62). Bu uygulaması aynı zamanda tevazuu ile diğergâmlığa da bir örnektir. Günümüzde bireyi bencillik düzeyinde merkeze alan anlayış, tutum ve davranışlar göz önüne alındığında, Hacı Bayram Veli'nin örnekliliğini sergilediği bu değerlerin hatırlanması ve hatırlatılması, bireysel olgunlaşmayı ve toplumsal dayanışmayı hedef alan din eğitimi açısından da önem kazanmaktadır.

2.5. Çalışkanlık:

İslâm'a göre "... insan için emeğinden başkası yoktur" (Necm, 39). İnsan elde etmek istediği şeyler için gayret göstermeli, çaba sarfetmeli, onları hak etmeye çalışmalıdır. Hak edilmeden, başkasının hakkını, alın terini, emeğini kullanarak, istismar ederek ya da gasp ederek elde edilen her menfaat insan için haramdır. Haram kazanç, haram lokma ise hayâ duygusunun ortadan kalkmasına yol açması suretiyle insan şahsiyetinin yozlaşmasına, manevî dünyasının tahribine sebep olur (A'râf, 19-22; Bayraklı, 2009; 103; Güner, 2015; 13-15).

İslâm, insanın zamanını boşa harcamamasını da çalışmanın değeri açısından gerekli görmektedir. Hz. Peygamber'e (S.A.V.) boş kaldığında hemen bir başka işe başlamasını buyuran âyet-i kerimeye (İnşirah, 7) bakıldığında, insan için "zaman öldürmek" diye bir mefhumun söz konusu olamayacağı, zamanın harcanamayacak bir değer olarak kabul edildiği ortaya çıkmaktadır.

İslâm'ın büyük önem attığı çalışmanın ve çalışkanlığın, Hacı Bayram Veli'nin öğretisinin de en önemli ilkelerinden biri olduğu dikkati çekmektedir. Zira boş durmayı şeytanla yoldaşlık olarak tanımlayan (İvgen, 2016; 83) öğretisinin en mühim esaslarından biri el emeği ile geçinmeyi salık vermesidir. Salık verdiği bu esası kendi hayatında da hayatı boyunca uyguladığı kaydedilen Hacı Bayram Veli'nin, halka halkın içerisinde bulunarak yardımcı olmak üzere müderrislik vazifesini bıraktıktan sonra, Somuncu Baba'nın "ekin, burçak ekmesine" yönelik tavsiyesi ile çiftçilik ve ziraatle uğraştığı görülmektedir (Azamat, 1996; 444). Bir toplumun varlığını devam ettirebilmesi için en önemli üretim alanlarından biri olan tarımla iştilal etmek, yoğun bir mesaiyi de gerekli kılmaktadır ki onun çalışma anlayışının toplumun sadece manevî değil, ekonomik ve sosyal alanda da refahına katkıda bulunmaya yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

Hacı Bayram Veli'nin, müridlerinin de el emeği ile geçinmesini gerekli gördüğü, her birinin bir iş dalıyla uğraşmasını zorunlu kıldığı, çalışmaya gücü yettiği halde işsiz olan, çalışmayan kimseleri dergâhına kabul etmediği kaydedilmektedir (Cebecioğlu, 1994; 146; Özköse, 2004; 60). Dolayısıyla el emeği ile geçimini sağlamanın ve topluma herhangi bir alanda yapılacak üretim ile katkıda bulunmanın, onun öğretisinin temel unsurlarından biri olduğu görülmektedir. Onun bu doğrultudaki temel tavsiyesi, kişinin sahip olduğu sanatla meşgul olması, çalışması, alın teri ile kazanıp kimseye el açmadan yemesi ve yedirmesi olarak ifade edilmektedir (Özköse, 2004; 60). Bu tavsiye öğretisinde kişinin çalışmak ve üretmek vesilesiyle başkalarına muhtaç olmaktan uzak durması ve dolayısıyla özgürleşmesini de esas aldığını göstermektedir. Zira insanın, özellikle ekonomik manada kendi kendine yetememesi, başkalarına bağımlı hale gelmesi; kendi adına karar alabilme imkânını kaybetmesi veya bu imkânın kısıtlanması suretiyle ortaya çıkan bir nevi tutsaklık anlamına da gelmektedir. O nedenle, söz konusu esas sadece bireylerin değil, toplumların özgürleşmesi açısından da önemlidir. Hacı Bayram Veli'nin yaşadığı dönemde bulunduğu bölgenin kalkınmasına büyük katkıları olduğunun tespiti, onun öğretisinin bu husustaki başarısının bir göstergesidir.

Müridlerini tembellikten uzak tutmaya çalışmasının yanı sıra, her birinin yeteneğine ve imkânlarına göre iş sahalarına yönlendirdiği de dikkati çeken bir husustur (Özköse, 2004; 60). Buna göre onun müridlerinin bakırcılıktan nalbantlığa, ev ustalığından koyun tüccarlığına kadar çok çeşitli iş kollarıyla iştilal ettiği, ekonominin ve sosyal hayatın birçok alanında topluma katkı sağlamaya çalıştıkları görülmektedir (Özköse, 2004; 60). Müridlerinin yeteneklerini de göz önüne alarak onları değerlendirmesi, onları yönlendirmesi, onun, bireysel farklılıkları da göz önüne alan bir eğitimci kimliğine sahip olduğunu da göstermektedir. Bu kimlik, insanların

emeklerinin ve zamanının boşa harcanmadan değerlendirilmesi bakımından oldukça önemlidir. Bugün eğitim açısından temel meselelerimizden birinin, birçok gencimizin yetenekleri doğrultusunda meslek sahibi olmaya yönlendirilememesi olduğunu göz önüne aldığımızda, Hacı Bayram Veli'nin yaklaşımının günümüz için de oldukça değerli olduğunu söylemek gerekir.

2.6. Yardımlaşma:

İslâm'da yardımlaşma çok önemli bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Yardımın kendisi kadar amacına, nasıl yapılması gerektiğine dair de birçok esasın tespit edildiği görülür. Bu minvalde yardımlaşmanın öncelikle iyilik, hayır ve takvâ üzerine gerçekleşmesi (Mâide, 2), yardım yaparken insanların rencide edilmemesi (Bakara, 262, 264), ihtiyacını açıkça belirtenlerin ya da belli olanların yanında insanlara ihtiyacını söylemeyen, el açmaktan kaçınan ancak yardıma ihtiyacı olanların dikkatle tespit edilmesi ve yardım edilmesi (Bakara, 273) gerektiğine dair uyarılar yapıldığı, insanların hayırlı olmasının ölçülerinden birinin, insanlara faydalı olmak şeklinde belirlendiği (Özafşar vd., 2020; 174), darda kalan bir insanın sıkıntısını giderenin Allah tarafından dünyada ve ahretteki sıkıntılarının giderileceğine yönelik müjdelere verildiği (Ebû Dâvûd, Edeb, 60 [Özafşar vd., 2020; 351]) dikkati çekmektedir.

Din eğitimi açısından önemli bir değer olan yardımlaşmanın, Hacı Bayram Veli'nin öğretisinde temel bir yeri olduğunu, bir anlamda kurumsallaştığını söylemek mümkündür. Bunun en bariz örneklerinden biri imece uygulamasıdır. Kaynakların belirttiğine göre, özellikle Orta Anadolu'da mahsulün ortaklaşa hasat edilmesi geleneğini başlatıp Ankara civarında yaygınlaştıran Hacı Bayram Veli'dir (Özköse, 2004; 60-61; Cebecioğlu, 1994; 146). Yaşlılık döneminde dahi imece usulü ile mahsulün hasatına bizzat katıldığı kaydedilmektedir (Cebecioğlu, 1994; 146). Böylelikle hem çalışmayı hem de yardımlaşmayı aynı uygulamada buluşturmuş, bir yandan emeğin bereketine diğer yandan yardımlaşmanın manevî hazzına toplum olarak iştirak edilmesine vesile olmuştur.

Müridlerini çalışmaya, üretmeye teşvik eden, döneminin sosyal ekonomik hayatına katkıda bulunmuş olan Hacı Bayram Veli'nin, çalışma imkânı bulamayan, bilhassa yaşlı ve ihtiyaç sahibi olanlara da destek çıktığı, onları sahiplendiği, onlar için ihtiyaç sandıkları kurduğu, dergâhının böylesi insanlar için bir sığınma ve bakımevi işlevi de gördüğü belirtilmektedir (Özköse, 2004; 60-61; Cebecioğlu, 1994; 147-149; Çapçioğlu, 2017; 149). Zâviyesinde her daim pişirilen "burçak çorbası"nın gelen geçen herkese ikram edildiği, bu geleneğin kendisinden sonra da devam ettirildiği ifade edilmektedir (Cebecioğlu, 1994; 147-149).

Öğretisinde yardımlaşma ile birlikte cömertliğin de öne çıktığı görülmektedir ki kendisine nispet edilen nasihatlerde ikramı tavsiye ederek, cimrilikten ve cimri insanlardan sakındırıldığını belirtmesi, bunun göstergesi olarak kabul edilebilir (İvgen, 2016; 81).

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde kurulan, Anadolu'nun ekonomik, sosyal, siyasî ve ahlâkî hayatında önemli rol oynayan, iktisadî bir birlik gibi görünen ancak aynı zamanda bir eğitim yapılanması, bir sosyal yardımlaşma kurumu, siyasî istikrarsızlık dönemlerinde siyasî ve sosyal birliğin tesisinde, desteklenmesinde önemli bir güç olarak da görev icrâ etmiş bulunan Âhilik teşkilâtı anlayışının, Hacı Bayram Veli'nin öğretisi üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira fütüvvet anlayışının bir tezahürü olarak görülen Âhilik teşkilâtı gibi müridlerini, kabiliyetleri doğrultusunda çeşitli zanaatlara yönlendirdiği, sosyal dayanışmaya yönelik faaliyetleri, siyasî birliğin saplanması açısından döneminde önemli görülen yerleşik

hayata geçişi teşvik etmesi ve göçebe Türk topluluklarını bu doğrultuda yönlendirmesi, söz konusu etkinin bir yansıması olarak düşünülebilir. Bazı kaynakların, kendisine nispet edilen isimlerden birinin Ahî Sultan olduğunu belirtmeleri de bu açıdan önemlidir (Cebecioğlu, 1994; 113). Bu noktadan bakıldığında, Anadolu Türk kültürünün yardımlaşma ve bütünleşme anlayışının Hacı Bayram Veli'nin öğretilerinde de devam ettiği görülmektedir.

2.7. Sohbet:

Kelime anlamı olarak “birlikte olmak, arkadaşlık edip ünsiyet kurmak, bedenle ya da gönülle uzun süreli beraberlik, dinî ya da dünyevî konuların konuşulduğu toplantı” gibi manalar taşıyan sohbet, tasavvufta “birlikte olma halini” ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır (Uludağ, 2009; 350).

Hz. Peygamber'in (S.A.V.) yanında bulunup sohbetine katıldıkları için “sahâbe/ashâb” adını alan Müslümanlara bu ismin verilmesinde, “birlikte olma hali”nin ve bu birlikteliğin bir ünsiyete dayanmasının büyük etkisi vardır (Uludağ, 2009; 350). Buna göre sohbet kavramı, sadece birlikte olup konuşmayı değil, bu birliktelik ve sohbet içerisinde bir muhabbet bağı kurmayı da ifade etmektedir. Muhabbet bağı, sohbetin tesirini belirleyen önemli bir unsurdur ve bu unsurun sohbeti bir değer haline getirdiğini söylemek mümkündür.

Sohbetin muhabbet ile kurulmasında en etkili hususlardan biri şüphesiz sözdür. Sohbetin en temel vasıtası olan sözün içeriği ve nasıl ifade edildiği, sohbetin muhabbetle ilişkisini de tayin edecektir. Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de Allah, Hz. Peygamber'i (S.A.V.) “eğer katı kalpli, kaba olsaydı, insanların etrafından dağılıp gitmiş olacakları” hususunda uyarmakta (Âl-i İmrân, 159); insanlara davetini “güzel hikmet ve öğüt”le yapmasını istemektedir (Nahl, 125). Buna göre sözün doğruluğu kadar onun nasıl ifade edildiği de önemlidir. Doğru yanlış biçimde ifade edildiğinde, ortaya muhabbet yerine tartışma veya ayrışma çıkacağı aşikârdır ki bu durumda sohbetin amacına ulaşması da beklenemez. Bugün çeşitli iletişim kanallarında böylesi tartışma ve ayrışmalara sahne olan birçok sohbet programı, bahsi geçen hususa en açık örneklerdendir.

Sohbet kavramı sadece bir hal ya da birliktelik ifadesi değil, aynı zamanda geçmişi oldukça eskiye dayanan bir eğitim metodu olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in (S.A.V.) de eğitiminin sohbele dayandığı, sahabeyle eğitimi sohbet ile verdiği bilinmektedir. Hz. Peygamber'in (S.A.V.) bu uygulaması, Kendisinden sonra da devam ettirilmiş, ilim halkaları veya sohbet meclisleri yoluyla âlimler halkı bilgilendirmeye gayret etmişlerdir (Uludağ, 2009; 350). Sohbetin Türk kültüründe, bilhassa yaygın eğitim sahasında da kadim ve önemli bir yeri mevcuttur. Sohbetin, bir manada kurumsallaşmış bir kardeşlik töreni biçiminde tezahür ettiği de görülmektedir ki buna dair en önemli örneklerden birini Ahîlik teşkilatının temsil ettiğini söylemek mümkündür (Ekim, 2012; 99 – 101).

Sohbetin, Hacı Bayram Veli'nin öğretilerinde hem bir değer hem de önemli bir eğitim metodu olarak yer aldığını söylemek mümkündür. Sohbetinin insanlar üzerinde oldukça tesirli olduğu belirtilen Hacı Bayram Veli'nin ilmî derinliğinin sohbetlerine de yansıdığı, felsefeden tasavvufa kadar, dinleyicilerin seviyelerine göre çeşitli konuların ve kitapların ele alınıp izah edildiği kaydedilmektedir (Cebecioğlu, 1994; 262). Onun sohbetlerinde boş söze yer olmadığı, ilim, hikmet, nasihat, ahlâk gibi konular üzerine konuşulduğu ifade edilmektedir (Cebecioğlu, 1994; 262). Dolayısıyla sözünün niteliğinin ve üslubunun, sohbeti ile muhabbeti tesis etmesine vesile olduğunu söylemek mümkündür.

Hacı Bayram Veli'nin sohbetlerinin içeriği kadar kullandığı dil de önem arz etmektedir. Zira müderris olması hasebiyle Arapça ve Farsçaya hakim olduğu, sohbetlerinde ele alınan kitaplardan da anlaşılacakla birlikte, onun sohbetlerini ve yazılı tek eseri olan şiirlerini Türkçe ile ifade etmesi, hem millî birlik ve sosyal bütünleşme açısından Türkçenin desteklenmesi anlamına gelmekte (Bkz. Cebecioğlu, 1994; 161) hem de eğitimde insanların anlayacağı bir dil kullanmayı, onlara sağlıklı biçimde ulaşabilmek adına, önemsedğini göstermektedir. Bu durum onun geniş kitlelere ulaşabilmesinin temel nedenlerinden biri olarak da görülebilir.

Tarihimizde önemli bir yeri bulunan sohbet kültürünün kaybolmaya başladığı günümüzde, insanların gittikçe yalnızlaştığını, aile içinde dahi sohbet ortamının tesisinde güçlük çekilmeye başladığını, dinleme ya da fayda veren, sıkıntılara deva olabilecek konular üzerine konuşma becerilerinin gün geçtikçe kaybolmaya başladığı düşünüldüğünde, Hacı Bayram Veli'nin öğretisinde yer alan sohbetin günümüz için de önemli bir değer olduğunu söylemek mümkündür.

Belirtmek gerekir ki medya başta olmak üzere, din alanındaki sohbet platformlarında kullanılan din dilinde, sergilenen yaklaşım biçimlerinde gözlemlenen din eğitimi problemlerden biri, önemli bir kısmının bütünleştirici bir nitelikten uzak olmasıdır. Bu bağlamda söz konusu öğretinin sahibi olarak Hacı Bayram Veli'nin olumlu bir model oluşturması, din eğitiminde rol-model şahsiyetlerin etkisi açısından ayrıca önem kazanmaktadır.

SONUÇ:

Din eğitiminin en önemli hedeflerinden biri değer aktarımıdır. Değer aktarımı sürecinde değerlerin tespit kadar, bu değerlerin nasıl aktarılabileceği de önem kazanmaktadır. Söz konusu aktarımın gerçekleşmesinde ise, örnek şahsiyetlerin büyük etkisi bulunmaktadır. Zira, Albert Bandura'nın Sosyal Öğrenme Kuramı'nda da ifade edildiği üzere, insanlar model alarak öğrenmektedirler (Bandura, 2001; 270)

Hacı Bayram Veli Anadolu'nun birçok yönden sıkıntı içinde bulunduğu dönemlerde halkın yanında bulunmuş, onlara maddî ve manevî yönden rehberlik etmiş bir gönül insanı ve kültürümüzün örnek şahsiyetlerinden biri olarak bilinmektedir. Öğretisinin İslam dinine dayanması hem öğretisinde öne çıkan değerlerin hem de sergilediği örneğin din eğitimi açısından önem kazanmasını da beraberinde getirmektedir.

Bahsi geçen hususlardan hareketle Hacı Bayram Veli'nin öğretisinin kendini bilmeye, kendini tanımaya ve varoluş amacını keşfederek hem kendi içinde hem de dünyayı anlamlandırmada tevhide ulaşmaya önem atfettiği görülmektedir. Kibri yenmenin kendini bilmeye, kendini bilmenin de Hakk'ı ve hakikati bilmeye götürdüğünü vurgulayan öğretisi “bilmek, bulmak ve olmak” şeklinde de ifade edilebilir. Nihayetinde varılacak “olan”ın ise çokluktan birliğe/tevhide ve dolayısıyla Hakk'a ulaşmak olduğunu yine onun öğretisinde görmek mümkündür. Din eğitiminde kendilik bilinci ve tevhid değerlerinin anlamlandırılması açısından kendini bilmeyi ve tevhidi esas alan yaklaşımı önemli bir örneklik oluşturmakta, bu iki kavram öğretisinde öne çıkan değerler arasında yer almaktadır.

Hacı Bayram Veli'nin öğretisinin en önemli unsurlarından birinin gönül yapmak olduğu, insanlar arasında ayrıştırmayı değil bütünleştirmeyi hedef aldığı, bunun için halkın içinde olacağı bir hayat tarzı inşâ ederek hayatının sonuna kadar onlarla beraber, onlara yardımcı olarak çalıştığı görülmektedir. Bunun yanında sohbetlerinde insanların hem kalbine hem de zihnine hitap ettiği, insanların her iki yöndeki arayış ve ihtiyaçlarına cevap vermeye çaba sarfettiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda gönül, yardımlaşma ve sohbet, onun öğretisinde öne çıkan değerler olarak dikkati çekmektedir.

Tasavvuf yolunu miskinlik değil çalışmak, dünyayı reddederek el etek çekmek değil, dünyayı imar etmeye gayret etmek biçiminde anlamasını, bu doğrultuda Hakk'ın rızasını halka faydalı olarak aramaya çalışmasını, onun öğretisinde ortaya çıkan çalışkanlık değerinin yansımaları olarak görmek mümkündür.

Bugün bir din eğitimi problemi olarak, din alanında ortaya çıkan birçok yapılanmanın gerek anlayış, gerekse üslup ve yaklaşım itibarıyla toplumu bütünleştirmek yerine ayırıştırmaya yönelik etkileri göz önüne alındığında, Hacı Bayram Veli'nin öğretisinde öne çıkan değerlerin ve bu değerleri hayat aktarma biçiminin din eğitiminde bir model olarak dikkate alınması gerektiğini ifade etmek mümkündür.

KAYNAKÇA:

ALPAYDIN, Mehmet Akif. “Âdem’e (a.s.) Öğretilen İsimler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Aralık, 2016), 4/2: 124-138.

AZAMAT, Nihat. Hacı Bayrâm-ı Velî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 14, İstanbul, 1996.

_____ Melâmet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 29, İstanbul, 2004.

BANDURA, Albert. “Social Cognitive Theory of Mass Communication”, *Media Psychology*, 3, (2001).

BAYKARA, Tuncer. “Hacı Bayram-ı Veli Dönemine Umumi Bir Bakış, *V. Vakıf Haftası (1-7 Aralık 1986): Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Hacı Bayram-ı Veli ve Dönemi Semineri (2-3 Aralık 1986)*, 1986: 15-18.

BAYRAKLI, Bayraktar. *Kur'an'da Değişim, Gelişme ve Kalite Kavramları*, İstanbul: İFAV, 1999.

_____. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, C.1, İstanbul, 2001.

_____. *Kur'an'da İçsel, Sosyal, Maddî Çevre Kavramları*, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009.

BUHÂRÎ, İmâm. *el-Edebü'l-Müfred Terçüme ve Şerhi*. Çeviren ve Şerheden: Yaşar Kandemir, İstanbul: Tahlil Yayınları, 2017.

CEBECİOĞLU, Ethem. *Hacı Bayram Veli ve Tasavvuf Anlayışı*, Muradiye Kültür Vakfı (5/3), Ankara 1994.

CEYLAN, İsa. “Manevi Eğitim Açısından Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Şiirlerinde Varoluşçu Temalar”. *Eskiyeni Dergisi* (39), Eylül 2019.

ÇAĞRICI, Mustafa vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*, Cilt: 1, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.

ÇAĞRICI, Mustafa. “Hevâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 17, İstanbul, 1998.

ÇAPÇIOĞLU, İhsan. “Anadolu İrfan Geleneğinde Bir Arada Yaşamın Temel Değerleri: Hacı Bayram-ı Veli Örneği.” *II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1(3-4 Mayıs, 2017)*, Editör: Ethem Cebecioğlu vd., Ankara: Kalem Neşriyat, 2017.

ÇELİK, İsa. “Hacı Bayram Veli'nin Yaşadığı Dönemde Tasavvufî Hayata Genel Bir Bakış.” *Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1 (25-26 Mayıs, 2016)*, Editör: Ahmet Cahid Haksever, 2016.

_____. “Bir Zirve Öyküsü: XIV-XV. Asırlarda Anadolu'da Tasavvuf ve Tarikatlara Hacı Bayram-ı Veli Merkezli Genel Bir Bakış.” *II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1(3-4 Mayıs, 2017)*, Editör: Ethem Cebecioğlu vd., Ankara: Kalem Neşriyat, 2017.

DALKILIÇ, Bayram. “Hacı Bayram Veli'nin ‘Şar’ Kavramının Yorumlanması Üzerine Düşünceler ve Çözümlemeler.” *Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı 2 (25-26 Mayıs, 2016)*, Editör: Ahmet Cahid Haksever, Kalem Neşriyat, Ankara, 2016.

EKİM, Gökhan. “‘Sohbet’ Toplantılarında, Topluluğun Kuruluşuna Yönelik Gerçekleştirilen İlk Toplantı ve Önemi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3(1): 97-110.

GÜRER, Banu. “Helal Lokma”, *Diyanet Aile Dergisi*, Ankara 2015.

GÜZEL, Abdurrahman Güzel. “Hacı Bayram Veli'nin Üç İlâhisinin Tasavvufi Açısından Açıklanması”. *Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri (8-9 Mart)*, Ankara, 1990.

İVGİN, Hayrettin. “Ankara'nın Manevi Mimarı: Hacı Bayram Veli”, *Kültür Evreni*, 30: 74-90.

İŞİTAN, İbrahim. “Hacı Bayrâm-ı Veli'nin Mânevî Kişiliği ve Psiko-Sosyal Etkisi”. *Journal of History Culture and Art Research (Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi) C. 5, S. 3, Eylül 2016*.

KAHRAMAN, Ferruh. “Hazreti Âdem'e Öğretilen İsimler: İnsanoğlunun Gerçek Mahiyetinin Tezahürü”. *Bahkesir İlahiyat Dergisi (Haziran 2020)*, 11: 39-63.

KAZANÇ, Fethi Kerim. “Tevhîd İnancı ve Evrensel Ahlâk İlişkisi: Hz. İbrâhîm Örneği.” *Kelam Araştırmaları*, 9:1 (2011): 77-126.

KILIÇ, Cevdet. “Hacı Bayram Veli'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşması Süreci”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Y:7 S: 16, Ankara, 2006.

KURNAZ, Cemal. “Gönül.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 14, İstanbul, 1996.

OKUDAN, Rifat. “Hacı Bayrâm Veli'nin Şiirinde Şehir Metaforu”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (16), Isparta, 2012.

ÖZAFŞAR, Mehmet Emin vd. (Ed.). *Hadislerle İslâm*, Cilt: 3, İstanbul, 2020.

ÖZKÖSE, Kadir. “Hacı Bayram Veli ve Yaşadığı Döneme Tesiri”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2004.

TATCI, Mustafa. “Gönül Çocuğunu Aşk Fırınında Pişiren Bir Halvetî Somuncu Baba.” *Uluslararası Hacı Bayrâm-ı Veli Sempozyumu (14-16 Aralık 2012)*, Ankara, 2012.

TEK, Abdürrezzak. *Ankara'nın Gönül Sultanı Hacı Bayram-ı Veli*. Ankara: Diyanet Yayınları, 2015.

TİRMİZİ, Ebûîsâ. el-Câmiu'l-kebir. Thk. Beşşâr Avad Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

ULUDAĞ, Süleyman. “Fütüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 13, İstanbul, 1996.

_____. “Ma'rifet-i Nefs.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 28, Ankara, 2003.

_____. “Sohbet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 37, İstanbul, 2009.